

מלחמת העצמאות ללא משוא פנים

מרדכי בר־און

Benny Morris, *1948: The First Arab-Israeli War*, Yale University Press, New Haven and London, 2008, 524 pages.

חמישים שנה מלאו לצאת ספרו של נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, לאור.¹ ספר זה שימש דורות של תלמידים ואזרחים, שביקשו לדעת מה קרה באותה מלחמה מרה אך מכוננת. ספרו של לורך היה פריו של פרויקט מחקרי נרחב, שכלל כשלושים חוקרים אשר כתבו חיבורים על קטעים או על היבטים ספציפיים של המלחמה.² מטבע הדברים היו ביצירתו של לורך ליקויים לא מעטים. קודם כול, חסרה לו הפרספקטיבה המינימלית הדרושה לכתיבת היסטוריה בת זמננו. שנית, לורך היה כפוף לציוויו של הצנזור, שהקפיד באותם ימים לנכש לא רק סודות צבאיים אלא גם נושאים מדיניים ונושאים שהשתיקה הייתה יפה להם. לורך היה כפוף גם לציוויה של הצנזורה העצמית שהטיל על עצמו בנושאים שנראו לו 'רגישים' באותה עת. שלישית, אף על פי שהייתה ללורך גישה למסמכים צבאיים רבים, היו ארכיון משרד החוץ הישראלי, שלא לציין ארכיונים בריטיים ואמריקניים חשובים, סגורים בפניו. עם זאת, תרומתו העיקרית של לורך להיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות הייתה בקביעה המוסמכת בתחום האירועים הצבאיים של 'מה קרה, איפה ומתי'. בלי משים ציין השם שלורך בחר לספרו, 'קורות', את הישגו העיקרי. הוא ידע לספר בדיוק רב מה 'קרה' במלחמה.

במשך חמישים השנים האחרונות נכתבו עשרות ספרים ומאות מאמרים על פרשות שונות ועל היבטים שונים של המלחמה, אולם לא זכינו בספר שיסכם, כפי שעשה לורך

1 נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, תל־אביב 1958. באותה שנה יצא לאור גם הכרך תולדות מלחמת הקוממיות בהוצאת מערכות. ספר זה היה עיבוד הטיוטה שנכתבה אף היא בידי נתנאל לורך, אך מצונזרת ומקוצרת.

2 ראו, מרדכי בר־און, זכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, תל־אביב 2001, עמ' 185-208.

בשעתו, את הסיפור בהיקפו המלא.³ לאחרונה פרסם יואב גלבר ספר רחב היקף, הנשען על מחקרו החשוב על המודיעין הישראלי, אך הוא מתמקד בעיקר בשאלות מדיניות ובקווים הכלליים של הסיפור. הוא לא התיימר כלל לספר את סיפור המערכה ופרטיה המבצעיים.⁴ סיפרו של בני מוריס, שתרגומו לעברית יצא לאור בקרוב, מהווה אבן דרך חשובה בחקר המלחמה ובהצגת תולדותיה בפני הקוראים. אפשר להניח שספר זה יחליף מעתה את ספרו של לורך כספר היסוד ללימוד קורות המלחמה.

בספרו החדש פורש מוריס יריעה רחבה ביותר ומספר על המלחמה מכל היבטיה: מהלך הקרבות, תגובות העולם והמעצמות, המחלוקות הפנימיות בקרב יהודי ארץ ישראל, הנהלת המלחמה בצד הערבי על חולשותיו, שסעיו ופילוגיו, הפן הכלכלי והרבה מהצד האנושי ומהמחיר שהצדדים (בעיקר הצד הערבי, כמובן) שילמו כדי להגשים את שאיפותיהם ואת חלומותיהם. כל זה כתוב בשפה רהוטה, קולחת ולעתים קרובות ציורית מאוד. גם סידור הנרטיב משכנע ונהיר; זהו אינו עניין של מה בכך במלחמה כל כך סבוכה, רבת תהפוכות וגורמים שהשפיעו על מהלכה.

לעזרתו של מוריס עמדו שפע של מחקרים פרטניים שכבר נעשו בעבר, אך בראש ובראשונה עמדו לו העבודות החשובות שהוא עצמו עשה מאז החל במחקרו לפני 25 שנה. במסגרת המחקרים שלו על 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים', עבודתו על דרכו של גלאב פשה לירושלים, ושפע מאמרים אחרים שפורסמו בקבצים ובכתבי עת⁵ – נבר מוריס בכל הארכיונים הרלוונטיים שנפתחו בפני החוקרים בשנים שבהן הוא טרח בנושא.⁶ עומק המחקר ניכר היטב בשבעים עמודי ההערות והסימוכין המובאים בסוף הספר. דומה שלא נותרו הרבה מסמכים שנוצרו בתש"ח-תש"ט, שעינו של מוריס לא שזפה.

בני מוריס נודע כאחד מהשלושה שהכתירו את עצמם בסוף שנות השמונים של המאה שעברה כ'היסטוריונים חדשים'.⁷ במשך השנים התברר שלבד מעצם החדשנות

3 ספריהם של בני מוריס ושל אבי שלום הם סקירות נרחבות על תולדות הסכסוך הישראלי-ערבי במשך עשרות שנים, והקטעים העוסקים במלחמת העצמאות אינם מפורטים דיים. אבי שליים, קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי, תל-אביב 2005; בני מוריס, קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-ערבי, 1881-2001, תל-אביב 2004.

4 יואב גלבר, קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, אור יהודה 2004; הנ"ל, ניצני החבצלת: המודיעין במלחמת העצמאות 1948-1949, תל-אביב 2000.

5 בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, תל-אביב 1991; הנ"ל, הדרך לירושלים: גלאב פשה, ארץ ישראל והיהודים, תל-אביב 2006; הנ"ל, תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ ישראל, 1936-1956, תל-אביב 2000.

6 כאשר פרסם מוריס את ספרו על בעיית הפליטים לראשונה, בשנת 1987, עדיין היו רוב מסמכי ארכיון צה"ל חסומים. לכן הוא חזר כעבור 15 שנה וכתב את ספרו מחדש, לאחר שהמסמכים הרלוונטיים נפתחו בפניו. ראו, Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge 2004

7 במידה רבה היה זה מוריס עצמו שהכתיר את עצמו ואת חבריו, במאמרו 'The New Historiography:'

והנטייה לביקורת, לא היה הרבה מהמשותף בין השלושה. עם זאת, ברור כי מחקריהם העלו כמה וכמה סוגיות עקרוניות והציעו פרשנויות, שבחלקן הלא מבוטל התקבלו בשנים האחרונות בקרב קהילת החוקרים הישראלית. בספרו החדש עושה מוריס שימוש בגירסאות הללו, אך לא כפולמוס לשמו, אלא אגב תיאורים מאוזנים של האירועים והנתונים. מאחר שהגירסאות הללו ארוגות בתוך הנרטיב האמין שלו, הן נשמעות הרבה פחות פרובוקטיביות ומרגיזות. כך למשל מצוירת מעורבות השלטון הבריטי במלחמה, שבעיני בני הדור נראתה כמדיניות פרו-ערבית מובהקת, כדאגה בראש ובראשונה לחילוף כוחותיה של בריטניה מארץ ישראל במינימום קורבנות והפסד דמים. כפי שמחקרים רבים גילו בשנים האחרונות, סייעה מדיניות זו בסופו של דבר הרבה יותר לצד היהודי, שהיה מסוגל יותר לנצל את המדיניות הבריטית לטובתו. כמו בספריו על הפליטים הפלשתינים, גם בספרו החדש מציג מוריס את הסיפור העצוב הזה בלי להרגיש צורך להתנצל או לגונן על עמדה דיפלומטית זו או אחרת. הוא מתאר כיצד בראשית המלחמה ברח חלק נכבד מהעילית הכלכלית והמדינית של הפלשתינים עוד בטרם קרבה המלחמה לביתם; כיצד בחודש אפריל 1948, בעקבות פרשת דיר יאסין, ברחו האוכלוסייה הכפרית בהגיע המלחמה לשעריה; וכיצד לאחר הפלישה הערבית, כאשר לישראל כבר לא היה מה להפסיד, גורשו הפליטים באותם מקרים שבהם לא נמלטו בעצמם, ובכל מקרה נאסר על כולם לחזור לבתיהם בתום המלחמה.

דווקא לאור הצלחתו של מוריס להכניס סדר טוב והגיוני במהלך הסיפור המסובך, אבקש להעיר הערות אחדות בשולי הספר. כך למשל נראה לי שההצבה של פרשת נפילתו של הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים רק בסופו של הפרק העוסק בהתנגשויות בין צה"ל והלגיון הערבי, מכבידה על הקורא ומקשה עליו להבין את סדר האירועים הנכון. הרי עצם הצלחתו של הפלמ"ח ב-17 למאי לפרוץ את שער ציון וליצור קשר עם מגיני הרובע היא שהזעיקה את הלגיון הערבי, שלא התכוון מראש להיכנס לירושלים, וחוללה כמה מהקרבות הקשים ביותר במלחמה.⁸

תתעוררנה, ללא ספק, לא מעט מחלוקות בכל הנוגע לפרשנותו של מוריס על משמעותם של מהלכים ואירועים. כפי שאוסיף בסוף דברי, גם לי יש השגות על כמה מעמדותי, אולם נראה שברוב המקרים שוב אין מקום להתווכח על עובדות ומוריס מדייק ומאשש היטב את פרטי האירועים. מצאתי רק מעט מקומות בספר, שבהם עלי לערער על קביעותיו בכל הנוגע למה שקרה או למשמעותם של מסמכים. כך למשל עלי להעיר שמבצע 'נחשון' לא היה חלק מהגשמת תכנית ד', גם לא במבט לאחור.⁹ זו הייתה

Israel Confronts Its Past', *Tikun*, Vol. 3, No. 6 (November-December 1988), pp. 19-23, 99-102

8 הקטע המתאר את נפילת הרובע היהודי וכולל את פריצת הפלמ"ח בשער ציון, מופיע רק במוריס,

1948, עמ' 217-219, בעוד המערכה בצפון ירושלים ובלטרון מתוארות שם, עמ' 207-217.

9 טענתו של מוריס מצויה שם, עמ' 121. הוא עצמו מספר היטב בעמ' 116 את הייחודיות בהחלטה לצאת למבצע.

תגובה ממוקדת לחשש שמא יצליחו הערבים לנתק את ירושלים, חשש שהחריף לאחר מפלת השירה בחולדה בסוף חודש מארס. הקשר שהיה למבצע חד פעמי זה עם התכנית האסטרטגית של ה'הגנה' היה בדיעבד ולא מלכתחילה. כאשר התברר עם כיבוש הקסטל, וכן במקביל גם עם כיבוש הכפרים הערביים שהקיפו את משמר העמק, לאחר שכוחותיו של קאוקג'י הובסו שם, שהבריטים מתירים לנו לכבוש כפרים ערביים ולהחזיק בהם, אלא אם כן הכיבוש מסכן את דרכי נסיגתם מהארץ, התברר שניתן להפעיל את תכנית ד' מוקדם יותר משציפו מלכתחילה.

לעומת זאת יש לציין שבניתוח תכנית ד' נותן מוריס תשובה הולמת וניצחת לטיעון הפלשתיני הידוע שתכנית ד' נועדה מראש לגרש את הפלשתינים ממולדתם. הייעוד העיקרי של תכנית ד' היה טריטוריאלי. היא נועדה להשתלט על השטח שהוקצה בידי האו"ם למדינה היהודית, לנסות לחבר את היישובים שהיו אמורים להישאר במדינה הפלשתינית עם השטח הנשלט בידי היהודים ולתפוס עמדות חיוניות לקראת המתקפה הצפויה של צבאות ערב לאחר תום המנדט הבריטי. למפקדי החטיבות ניתנה סמכות לגרש ולהרוס כפרים ערביים שגילו התנגדות והיו מוצבים קרוב לקווי החזית המשווערים, אך כפי שמוריס מסכם בבהירות: 'בשום מקום אין המסמך [תכנית ד'] משקף מדיניות או שאיפה לגרש את התושבים הערבים של ארץ ישראל או של אזורים המרכיבים אותה. בשום מקום לא נאמר לחטיבות לסלק את הערבים'.¹⁰

בקשר לתכנית ד' עלי לציין עוד שמבצע 'קלשון' של חטיבת 'עציוני', שהחל עם יציאת הבריטים מירושלים ב-14 במאי, כמו גם כיבוש חיפה שלושה שבועות קודם, יצאו דופן ולא דמו ליתר המבצעים שנערכו במסגרת הגשמת תכנית ד'. מוריס מתאר היטב ובפרוטרוט את שני האירועים החשובים הללו ואף מספר כיצד למעשה נמסרו המקומות לכוחות המגן היהודיים ותפיסתם נעשתה מתוך תיאום עם הבריטים, שביקשו לעזור את עמדותיהם במינימום אבידות. אולם בשונה ממבצעים כגון 'ברק' בשפלת הדרום או 'יפתח' בגליל העליון, ושאר המבצעים החטיבתיים בסוף אפריל ובראשית מאי – לא הייתה הבעיה שעמדה בפני היהודים בירושלים ובחיפה כיצד להתגבר על הכוח הערבי שעמד מולם, אלא כיצד לנצל בצורה מרבית את העובדה שהשטח נמסר למעשה לידי ה'הגנה'. בשני המקרים הללו לא התחוללו קרבות קשים. המשחק היה מכור מראש.¹¹

אלה קצת הערות בשולי הסיפור. עלי לשוב ולציין שבכללותו מספר מוריס סיפור מדויק, מפורט ומבוסס היטב על מערכת עשירה של תיעוד היסטורי. במיוחד ברצוני לציין לשבח את ניתוח פרשת היחסים הסבוכים והמרתקים בין התנועה הציונית, ואחר כך של מדינת ישראל, לבין המלך עבדאללה והלגיון הערבי. כמו אבי שליים לפניו משרטט גם מוריס את היחסים הסבוכים הללו על רקע שיתוף אינטרסים מובהק שהיה קיים בין

10 שם, עמ' 121.

11 על כיבוש חיפה ראו, שם, עמ' 140-147. על מבצע 'קלשון', שם, עמ' 163.

הממלכה העבר-ירדנית והיהודים למנוע את הקמתה של מדינה פלשתינית בראשותו של המופתי. שיתוף אינטרסים זה היה ידוע לשני הצדדים לאורך כל הדרך, ואף מצא את ביטויו בהבנות שהושגו לפני פרוץ המלחמה. אף על פי כן התחוללו כמה מהקרבות הקשים ורבי הקורבנות במלחמה בין צה"ל ללגיון הערבי.¹² מוריס שוטח בפנינו את מכלול השיקולים והאמביוולנטיות של ממשלת ישראל וגם של בן-גוריון עצמו, כאשר הממשלה הכריעה בסוף חודש ספטמבר נגד התקפה על הלגיון הערבי במזרח, וסללה את הדרך להתקפה נגד המצרים בדרום, אותה פרשה שבן-גוריון כינה לימים בשם 'הבכייה לדורות' ופתחה פתח לחידוש ההסכמיות העקרונית בין ישראל והירדנים.¹³

* * *

בתחום הפרשנות אבקש להעיר שלוש הערות:

הערה ראשונה – מדיניות המלחמה של הפלשתינים, בראשותו של חג' אמין אל-חוסייני, הייתה לעניות דעתי הרבה יותר רציונלית ממה שעולה מתיאוריו של מוריס ואף קצרה הישג לא מבוטל. אפשר להניח שהמופתי ידע היטב שאין בכוח אנשיו ואף לא בכוחו של 'צבא ההצלה הערבי', שבא לעזרתם בראשית 1948, לנצח את היהודים. מטרתו הייתה עקיפה יותר: הוא רצה לשכנע את העולם שאי אפשר לממש את החלוקה. בראשית אפריל אף נראה היה שהוא מצליח בכך, כאשר הנשיא טרומן נתן את ידי להצעתו של וורן אוסטין, נציגו באו"ם, להשעות את תכנית החלוקה ולהמירה בתכנית 'נאמנות'. הוא עשה זאת, בין השאר, משום שאנשי המודיעין שלו העריכו שליהודים אין סיכוי להחזיק מעמד.¹⁴ טעותו של המופתי הייתה נעוצה בכך שהדברים נקבעו בשלב הזה בשדה המערכה ולא במסדרונות האו"ם, ושהערכתו של המודיעין האמריקני הייתה שגויה. מטרתו השנייה של המופתי הייתה להניע את מדינות ערב לסייע לפלשתינים במאבקם. גם בזה הוא הצליח, אלא שהוא הצליח יותר מכפי שרצה. פלישת צבאות ערב לתחומי ארץ ישראל באמצע חודש מאי חיסלה בפועל את מקומם של הפלשתינים בניהול המערכה.

הערה שנייה – נראה לי שבתיאור התחזקותו של הכוח היהודי בחודשי קיץ תש"ח, לצד סיפור חלקם של מתנדבי חוץ לארץ (המח"ל),¹⁵ המובא בהרחבה ובהבלטה, היה מקום להבליט ולפרט יותר את התרומה החשובה של מגויסי חוץ לארץ (גח"ל), שמילאו

12 ראו, Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdulla, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988 מוריס מציין ש'בן-גוריון האמין שעבראללה באמת רצה שלום'. מוריס, 1948, שם, עמ' 315.

13 שם, עמ' 315-319.

14 בחודשי החורף העריך המודיעין האמריקני שארצות הברית תיאלץ לשלוח לארץ ישראל לכל הפחות 100,000 חיילים כדי להציל את היישוב היהודי משואה שנייה.

15 שם, עמ' 86.

הרבה משורות הלוחמים שהתדלדלו במהלך חלקה הראשון של המלחמה ובמהלך חודש הבלימה הקשה ורב הקורבנות. במבצעים האופנסיביים הגדולים של צה"ל בין אוקטובר 1948 לינואר 1949 נטלו עולים חדשים, שהגיעו ממחנות העקורים באירופה ולבסוף גם ממחנות קפריסין, חלק נכבד מאוד אפילו בשורות גדודי הפלמ"ח.

הסתייגותי העיקרית קשורה עם השקפותיו המטא-היסטוריות המובאות בסיכום. מוריס טוען ש'בן-גוריון לא העריך במידה מספקת את עומק הסלידה של הערבים מהנוכחות הציונית-יהודית בארץ ישראל'. זו טענה משונה שאין כל דרך להוכיחה, אבל היא נובעת לא מעובדות העבר אלא מהשקפותיו של מוריס בהווה. הוא ממשיך וטוען ש'סלידה זו מעוגנת במאות שנים של שנאת יהודים מוסלמית שיש לה שורשים דתיים והיסטוריים'.¹⁶ יתר על כן, מוריס קושר את התנגדות הערבים למפעל הציוני ב'מאבק הגלובאלי בין המזרח האיסלמי והמערב, בו משחקת ארץ ישראל/פלשתינה כשדה הקרב העיקרי'.¹⁷

בניגוד לקפדנות המחקרית ולדיוקי הטיעונים המאפיינים את ספרו של מוריס, הוא מפליג בסיכום הרחק מעבר לדברים שניתן לבססם. דבריו אינם אלא עדות להלך מחשבותיו של מוריס, לא לטיבו של הסכסוך היהודי-ערבי. הם מעידים יותר על מוריס עצמו מאשר על מושאי מחקריו. גם אני לא אוכל לבסס את הערכותי, לכן אומר בלשון סובייקטיבית: אני משוכנע שמלחמת 1948 הייתה מלחמה לאומית מובהקת משני הצדדים. אף על פי שתעמולה בניסוחים דתיים נתלוותה לעתים קרובות לדברי הערבים (וגם של היהודים), לא הפך הדתי הוא שהניע אותם להתנגד למפעל הציוני. כוונתם של היהודים להקים מדינה יהודית בשטחים שבהם ישבו הערבים מדורי דורות עוררה התנגדות זו, ואין צורך לעגן תופעה מובנת זו בטיעונים שהם ביסודם מטא-היסטוריים ולכן מקומם לא יכירם בעבודה היסטוריוגרפית טובה כל כך.

16 שם, עמ' 393.

17 שם, עמ' 394.